

Ponovno čitanje *Memoara Jelice Belović-Bernadzikowske*
 Enes S. Omerović, Tomasz Jacek Lis (ur.), *Memoari Jelice
 Belović-Bernadzikowske* (Ljube T. Daničić), Sarajevo: Univerzitet
 u Sarajevu – Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo,
 2023, 685 str.

Katkad je teško razumjeti ljude. I njihove postupke. Kako onda razumjeti i odgonetnuti motive ljudi u prošlosti osim posmatrajući ih kao sebi bliske i istovremeno kao ličnosti jedinstvene osobenosti i životnog iskustva? Tada je lakše prepoznati one usamljeničke glasove koji ostavljaju svoj ljudski trag pisanom riječju.

Takvu jednu bujicu riječi ostavila nam je jedna žena – Jelica Belović-Bernadzikowska (Osijek, 1870 – Novi Sad, 1946), čiju je znatiželju, kreativnost, strast i senzibilnost, pretočene u pisanu riječ, teško definisati i precizno klasifikovati s obzirom na još nedovršene i neistražene rukavce njenih mnogobrojnih posvećenih aktivnosti. I mada ona već ima svoje poštovatelje među predanim istraživačicama ženske istorije, novo utemeljenje za pronicanje u njen život i rad nude objavljeni njeni *Memoari*, koji su rezultat neumorne ustrajnosti i profesionalnosti dr. Enesa S. Omerovića i dr. Jaceka Tomasza Lisa, njihove utemeljene i poticajne saradnje u pripremi djela koje zadivljuje ne samo obimom¹ nego i bogatstvom svoga sadržaja i opservacija, iako se njena autobiografija u ovom izvoru završava sa 1909. godinom.

U cilju boljeg razumijevanja i praćenja teksta *Memoare* prate bogate *Bilješke* (937 kratkih pojašnjenja, skraćenih biografija, vremenskih naznaka, uredničkih komentara i prevoda dijelova pisanih na engleskom, njemačkom, francuskom, talijanskom, latinskom, mađarskom i poljskom jeziku),

¹ Preuzeti rukopis *Memoara Jelice Belović-Bernadzikowske* pohranjen je u Historijskom arhivu Sarajeva i sadrži 411 stranica rukopisa.

čija složenost govori o zadivljujućoj energiji Jelice Belović-Bernadzikowske, ali bi se moglo reći istovremeno i uredničkoj, te uloženom naporu da se što profesionalnije pripremi za korištenje i dobrobit istraživačima.

Kao prateći i pomoćni prilozi sastavni su dio knjige autorski tekstovi priređivača – predgovor, biografija autorice i tekst o tadašnjim trendovima prvenstveno ženskog obrazovanja u Banskoj Hrvatskoj koje je iskusila Jelica Belovićka. Zatim tu su i *Prilozi*, 18 dokumenata – pisma, podsjetnice, smrtovnice i drugi arhivski dokumenti. Specifičnost je ovih priloga u tome što omogućuju čitaocima da budu sudionici uredničkog rada i da preko QR kodova još nepročitane dijelove teksta pokušaju odgonetnuti.

Pojavljivanje izvora ovog tipa značajnije je i time što historiografija dugo vremena nije prepoznavala učešće žena u stvaranju društvene realnosti, pa su i sada pomaci ka izmjeni te konstruktivne datosti nedovoljni jer je pola čovječanstva postalo *društvena manjina*, o čijoj se ulozi i mjestu u prošlosti malo zna. Neosporna je činjenica da sačuvani arhivski izvori gotovo u beznačajnom obimu dokumentuju obim, značaj i domete društvene participacije žena u kreiranju društvene stvarnosti, ali jednako tako je to i rezultat sveprožimajućeg hijerarhijskog rodnog poretka koji nije samo zaobišao, nego je institucionalizovao motive i modele arhivske selekcije.

Na jednom nivou *Memoari* su slika iskustva svjedoka vremena i života u Bosni 1894–1909. godine, njene društveno-političke klime i uspostavljenih korupcijsko-klijentelističkih mreža, protekcijskih veza u institucionalnom, prije svega prosvjetnom sistemu, njegove stratifikacije i posljedično međuljudskih odnosa koji su refleksija ustanovljenog sistema moći. Riječ je o vremenu austrougarske uprave, njenoj prosvjetnoj politici, rasporedu kadrova, načinu protežiranja pojedinaca, onih podobnih, i potvrdi “da vlast i preko mrtvih glava dolazi do poštivanja svojih naloga!” Galerija likova već poznatih historiografiji, koja se pojavljuje u Jelicinom društvenom krugu, igra neočekivane i živopisne uloge, te čini *Memoare* hronikom književne i intelektualne scene, kao i značajnim prilogom za istoriju bosanskohercegovačkog obrazovnog sistema. Njeno odrastanje i sazrijevanje u Osijeku, školovanje

u Đakovu i Zagrebu, istovremeno uključuje i njene susrete s istaknutim ličnostima onovremenog hrvatskog učiteljstva, pedagoškog i kulturnog miljea i ostavlja svjedočanstvo koje obogaćuje i dopunjuje već prisutne i etablirane spoznaje. Netipično je i dobrodošlo takođe kazivanje o prodoru ideologija devetnaestovjekovnih nacionalizama i njihovog uticaja kako na svakodnevni društveni saobraćaj tako i na preoblikovanje pojedinaca u duhu novih političkih očekivanja i novog kursa Monarhije s početka dvadesetog vijeka.

Na drugom nivou ovo je priča o dijelu života jedne žene, izuzetno obrazovane, gotovo institucije po sebi, koja je govorila sedam jezika, po školskom obrazovanju učiteljice, ali samoizgradnjom i žarom za znanjem – ličnosti renesansnog profila. Zbog toga je njena do sada dokumentovana djelatnost zadirala u gotovo sve humanističke discipline. Ostavila je radove iz oblasti pedagogije, psihologije, antropologije, sociologije, filozofije, feminizma, rezultate etnografskih istraživanja, književne radove – prozne i poetske, muzičke, pozorišne i književne kritike, te prevode naučnih tekstova i novinarske osvрте, pod punim imenom, ali i pod pseudonimima, no i pored toga ipak je ostala prešućena u kanonu. Izgleda da “50-ak knjiga i najmanje 2.200 članaka (u nekim autobiografijama se spominje i više od 4.000 članaka) objavljenih u više od 90 periodičnih publikacija na južnoslavenskom prostoru i 15-ak u Evropi”,² te rad na uređivanju nekoliko časopisa i drugih brošura, kako se navodi u biografiji koja je još jedan od priloga uređivača u knjizi, nije bilo dovoljno. A i to znano samo je dio nje bogate ostavštine. Onaj dio kojem istraživači još nisu prišli predstavlja iznimno veliku neobjavljenu rukopisnu građu, ličnu prepisku s više od 440 istaknutih savremenika, kao i tekstilnu kolekciju uzoraka sakupljenih na prostoru Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Vojvodine, koji se čuvaju u nekoliko ustanova u Novom Sadu, Sarajevu, Zagrebu, Beču, Los Angelesu, te ostavštinu u predmetima i fotodokumentaciju. Nije bio dovoljan taj nevjerovatni stvaralački fundus koji još uvijek nije do kraja prepoznat, autorizovan, pobrojan i sistematizovan, pa je izostalo promovisanje obrazovanja, znanja i rezultata rada ove autentične autorice.

² Enes S. Omerović, “Jelica Belović-Bernadzikowska (1870–1946)”, u: *Memoari*, 19.

Vjerovatno zbog toga što je bila superiornija od mnogih učenih muškaraca tog vremena, ova obrazovana Evropljanka gotovo kao neka fikcija dokazala je da prostor i vrijeme, Bosna s kraja 19. i početkom 20. vijeka, zemlja analfabela, s procentom pismenosti koja ne doseže ni dvocifreni broj, nisu bili ograničavajući faktori za njen izraziti individualizam koji se pretakao u posvećeni rad.

U svojim *Memoarima* Jelica Belović-Bernadzikowska ipak svoja sjećanja nije oblikovala samo u okviru tradicionalnog “ženskog pisma”. Ona se kritičkom oštricom obračunavala s onovremenim idejama i društvenim vrijednostima i time omogućavala da buduća istraživanja “nastoje preispitati tradicionalne pojmove, strukture mišljenja i znanstvene kategorije što ih je izgradila ‘muška znanost’”.³ Tako je na osnovu *Memoara* opet moguće opovrgnuti čest stav kako je spol prirodna, biološka razlika koja je dovela do psihološke, društvene i kuturne razlike, odnosno da se rodne pozicije ne propituju, niti način uspostavljanja hijerarhije moći, gdje je, naravno, muški spol dominantan, a ženski subordiniran.

Svjesna toga, ona detektuje patrijarhalnu prisilu i kontrolu, uspješno prevazilazi brojne okolnosti koje su joj nametali porodica odakle je potekla, društvo u kome je odrasla, školovala se i kretala, sve ono što ju je paralisalo u dodiru s pristupom u javnu sferu, gdje su se manifestovali odnosi moći i manje plaćenog ženskog rada. Mada joj se često ne čini tako, ona uspješno pišući prevazilazi strepnju, strah od slobode, pa i onda kada je kročila na bosansko tlo, gdje se njen dolazak samo pretvarao u beskonačne mogućnosti, a sloboda združena s vlastitom odgovornošću za brojne odluke izgradila onu autentičnost kojoj *Memoari* samo nude obrise. S istančanim, pa možda i pretjerano strogim etičkim nazorima, sa senzibilitnošću na društvene nepravde, ona se samoprijegorno stalno okretala radu, s jasnom sviješću da nije dovoljno biti izvrstan u svojoj sobi, nego se nešto od te izvrsnosti mora pokazati i u javnom životu. Sve su to uzroci što pred sobom imamo jednu gorku i oporu ličnu ispovijest žene, ali i specifični

³ Mirjana Gros, “Nevidljive žene”, u: *Erasmus, Časopis za kulturu demokracije*, Zagreb: Erasmus Gilda, 1993, br. 3, 59–61.

uklon na njeno okruženje, bosanskohercegovačko društvo, u kojem više nije participirala nego što jeste. Gotovo potpuno izolovana, bez podrške bilo institucije, porodice, supruga ili neke udruge “svetih gospođa”, ženskih udruženja ondašnjeg visokog staleža, ona je samostalno krčila svoj put pisanom riječju.

Uprkos tome što joj se događalo u Bosni dok je učiteljela u Mostaru, Sarajevu, Banja Luci i Ključu i što čitav njen autobiografski ispis ima elemente drame – ni u jednom momentu, i pored brojnih donkihotovskih, ali i gorkih kritika upućenih okolini, ona ne pominje da bi napustila svoje novo obitavalište – Bosnu. Prihvatanje onog gdje jesi – u Bosni, vlastito prepoznavanje i potvrda postojanja koju joj Bosna nudi svjedoči da je Jelica dala svoj unutrašnji pristanak, šansu i sebi i Bosni. Razlučivši tuđa očekivanja – društva, porodice, *Mentora*, supruga – od svojih vlastitih želja i odluka, opredjeljuje se bez kompromisa za vlastiti put, vlastitu misiju. Priređivači su omogućili da se nakon više od sto godina ožive iskustva, razmišljanja, nedoumice i izazovi jednog bogatog unutrašnjeg ženskog svijeta, a time da se potvrdi žensko povezivanje preko granica vremena i prostora, da se nanovo posvjedoči dodijeljena društvena nejednakost za ženu i time pronade “kontinuitet u diskontinuitetu”⁴

Na sljedećem nivou to je uvid u žensku svakodnevnice, njene emotivne reakcije i blokade, očekivanja, njene ideje, stavove i djelovanja, te u sliku društva kome je bila savremenica i mnoštvo barijera što su je ograničavale i time oblikovale i njene moralne stavove. U *Memoarima* njena se raspoloženja kreću od sjetnih lamentacija, nezadovoljstva, gorčine, melanholije, do gorkog cinizma i verbalnih obračuna s drugima, koji o tome, naravno, ništa ne znaju i koji potvrđuju da je u svijetu s početka 20. vijeka, ali i danas, za dramu neophodan “tragični čovjek”, odnosno onaj koji problematizuje društvene pojave i njihove devijacije i anomalije, život sam, a to je po pravilu predstavnik onih koje društvo vidi kao poražene i koji i dalje idu svojim putem.

⁴ Renata Jambrešić Kirin, “Od postkolonijalizma do transnacionalizma: izazovi postsocijalističke feminističke teorije”, u: *Treća*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2015, br. 1–2, 12.

Da nemamo uvid u memoare, ne bismo mogli razumjeti motive, porive, okolnosti i izazove u kojima je nastajao njen stvaralački opus. Njena interpretacija stvarnosti ne bi bila prepoznata u njenim brojnim raznovrsnim, sadržajnim, minucioznim i utemeljenim, ali duhom oplemenjenim stručnim tekstovima.

Ovo govori o tome da su moguća brojna čitanja kako Jelicinih tekstova tako i *Memoara*, što će biti očigledno svakom budućem čitaocu. Pod utiskom svog prvog čitanja identitet Jelice Belović-Bernadzikowske prepoznala sam kao “trostruku drugost”,⁵ pri čemu se imenovanje odnosi na one podređene koji trpe dominaciju, one uskraćene i neostvarene. To se tada pokazalo utemeljenim jer je Jelica bila “druga” u rodnom kontekstu – kao žena u patrijarhalnom društvu, u socijalnom – kao obrazovana, intelektualka među neobrazovanim i nedoškolovanim, i kao od društva neprihvaćena strankinja u sredini koja ju je takvom vidjela. Iz njenog statusa, istovremenog bivstvovanja u sve tri navedene pozicije proistekla je posebna vrijednost, njena izuzetna pronicljivost i u *Memoarima* izražena prednost egzota – one koju zaobilazi asimilacija, koja ne dijeli navike nove sredine, ali ih uočava. Protekcionizam, koruptivnost, jedinstven sklop lopovluka: “Ovako izgleda kulturna misija Austrije u Bosni: cijena joj je nemoral i otrovana mladež moga naroda.” Ipak, višestruka drugost, inkorporirana u jednoj poetskoj duši, govori o Bosni i Hercegovini bez uobičajenog kolonijalnog diskursa, tako svojstvenog svim putopiscima i sastavljačima slike Bosne.

Ne isključujući prvo čitanje, model kojim ćemo možda biti bliži razumijevanju ne samo Jelice Belović-Bernadzikowske nego i vlastitom, a imajući u vidu njene dojmljivo prenesene unutrašnje borbe i rezultate koje je ostvarila da bude djelatna ne samo za sebe nego i druge, nužno je smješta u kontekst liminalnosti. Pritom ona čini jedinstvo identiteta, sa značenjem praga prostora koji pripada i tamo i ovamo, a čija je osnovna karakteristika

⁵ Sonja Dujmović, “Pogledi Jelice Belović-Bernadzikowske iz njene bosanske ‘Sopstvene sobe’”, u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011, 481–503.

međuzona i mogućnost izbora i jednog i drugog, bilo prostora, društva ili ideja. Jelica djeluje na granici vijekova, djeluje i s ove i s one strane Save, radi istovremeno više poslova, registruje društvene promjene u cijeloj Monarhiji, svjedoči svoje postojanje odabirom i jednog i drugog kao jedinstvenog – bez ikakvih fiksiranih identiteta – suprotno onim prisvajanjima što će se vijek kasnije pojaviti.

Ona pripada svima i nikome, njena ličnost je ujedinjujuća i postaje novi kvalitet, crpi izvore svih prostora, razbija njihovu zatvorenost. Poput leće izoštrava pogled, daje novu vizuru, jer oni koji pripadaju limenu, koji jesu u njemu, posjeduju te karakteristike – imaju mogućnost izoštrjenog i procnljivog sagledavanja stvarnosti. Ona je u poziciji nekog ko ne prihvaća pravila, ona odbija da se odredi, a time i ograniči i definiše, posjeduje svoje izbore, koristeći kvalitete svih s kojima stupa u dodir. Odsustvo svake isključivosti daje joj mogućnost odabira, donosi novi kvalitet i autentičnost. Takva pozicija je pozicija stalnog promišljanja, stalnog kretanja i promjene, sumnji i nedoumica, što nam ovi *Memoari* i pokazuju. Pozicija *homo universalisa*, odnosno intelektualke koja bira stalni izazov i sumnju i ta tjeskoba proizašla iz slobode (izbora) konstanta je razvoja samosvijesti i *izvor provjere vlastitih* snaga. Možda bi to mogao biti ključ razumijevanja ličnosti Jelice Belović-Bernadzikowske.

Njene bitke proizašle iz samoće, nelagode i strepnje nisu javne, ali njena se djela suprotstavljaju muškoj konstrukciji i tumačenju svijeta, raskidajući s uvriježenim očekivanjem “njihovog” prostora, okoline koja determiniše mjesto i vrijednost žene u društvu. Ona se ne pojavljuje u javnosti kao djelatna feministkinja, nego neko ko svoj ženski aktivizam usmjerava putem svog radnog, profesionalnog angažmana. Svojim životom i radom subverzivno dekonstruiše performativnost svoje rodne uloge primajući istovremeno pohvale da je sâm Kraljević Marko, jer izgleda nije bilo imenice ženskog roda koja bi bila pohvalnija od ove simboličke, iskaza poštovanja za hrabrost i snagu. Time rezignirano podsjeća da se njen spol u hijerarhiji moći koristio da je obezvrijedi i eksploatiše, da ženi od iskona nije dato da

uspije u muškom ambijentu, gdje lični motivi, prostačka taština i pakost remete istančane emocije žene, ali, što je važnije, ne uspijeva da uništi njenu neizmjernu, gotovo nerazumljivu energiju kojom se uvijek i nanovo diže.

Svojim životom samo je prividno narušavala proporciju ženskog javnog i privatnog, kao ideološki podijeljenih rodnih uloga u bosanskohercegovačkom patrijarhalnom društvu, i to uglavnom svojim javnim angažmanom. Isto tako, mjesto i zvanje istorijski privilegovane, muške pozicije, kao što će se vidjeti, često joj je dodjeljivano samo kao sredstvo za izgradnju njoj nadređenog autoriteta – muškog identiteta. Dakle, ona je svojom pozicijom gotovo simbolično uzela mjesto muškarca, ali nije osvojila nikakvu ulogu u zadanoj strukturi moći. Ta vrsta uskraćenosti i frustracije, mnogostruke drugosti donosila joj je izoliranost, obilježnost, neprihvatanje; istovremeno, ta marginalna pozicija, stečena još u djetinjstvu, imala je i određenih prednosti, jasno očitovanih u *Memoarima* – ona joj je izoštravala vizuru, profilirala kritički ton. Dakle, kao ishodište marginalne pozicije nalazimo kreativni čin, koji se ogledao kako u njenom stvaralačkom opusu tako i u elaboracijama o bosanskohercegovačkom društvu i njegovim skrivenim stranama. Nametnutoj rodnoj ulozi oduprla se upornim i kontinuiranim pregalačkim spisateljstvom, iznalazeći za svoj životni izbor moto: “U Formi je život – u radu je spas.”

Unutar patrijarhalnog okvira *Memoari* nude sticanje saznanja o ženskom iskustvu. To je priča o ženskom odrastanju, podršci ili odsutnosti podrške, porodičnim odnosima, školovanju i iskustvu u internatu s kraja XIX vijeka, dobijanju posla, komunikaciji s nadređenima, bračnim odnosima, pa i ženskoj (ne)solidarnosti. To sistematsko seciranje vlastitog života često je bolno, ali i razumljivo zbog priznanja o emotivnoj uskraćenosti, fizičkom kažnjavanju i doživljavanom verbalnom nasilju ne samo u sistemu rigidnog institucionalnog školstva i vršnjačkog poniženja nego i tokom cijelog života. Njena autobiografija otkriva silnu usamljenost, potištenost i ljudski nemir. To je intimna ispovijest, gotovo ispovjedna hirurgija vlastitih osjećaja, strasti, nadanja, potajnih želja; ona se svakako ne može čitati

drugačije nego uranjanjem i saučestvovanjem s jednim ljudskim postojanjem, bilo ono porazno ili uspješno, ako se uopšte to tako može kvalifikovati.

Iz svega toga proizašla je nesigurnost, ali u ovom slučaju kao pokretačka sila, preduslov stvaranja. Sama o tome kaže:

“Grössenwahn” [prikazuje] ujedno neku kompenzaciju za nekakvu oskudicu. Za to mali i potlačeni narodi iznose najveći narodni ponos. Kod individua je isto tako. Čim te više gnječe i tište, tim [je] veća ambicija u tebe! Ogroman potrošak energije u izvjesnom pravcu, naime “genijalnost”, rađa se često iz mladosti, provedene u poniženju, oskudici, suzama i patnji. Moja velika ambicija, revnost, radinost i požrtvovnost imade bez sumnje svoje vrelo već u najranijem djetinjstvu mome, u onim djetinjim bolovima, s kojih sam toliko patila (...).”

Moć memoara, kao bilo kog drugog iskazanog vlastitog iskustva, proizlazi iz uvjerljivosti i nemogućnosti da se čitalac odupre silini emocija utkanih u autoričina zapažanja, iskaze i vrijednosne sudove. Njen izabrani vrijednosni sistem, ujedno i dosljedan i nedosljedan, svjedoči o složenosti ženskog, ljudskog postojanja. Svojim autobiografskim iskazom Jelica premošćuje vremenske, klasne i rodne granice i nudi mogućnost da se ostvari bliskost s jednim ljudskim iskustvom i životnim iskušenjima. Kako je to sama navela: “Ako ovi moji memoari i ne će nikoga mnogo naučiti, ali će moći mnoge da pobudi na nauku. Nesistematičnost njihove forme naknađuje životna istina.”

Ničiji, pa ni život Jelice nije sistem. Stoga ona odbija da ga tako definiše, jer njen izbor i životna istina jeste oslobađajuće hodanje po oštirci noža. Biti “između” njen je izbor, koji je životom i radom prihvatila. Slažem se i predlažem ga.

Sonja M. Dujmović